

Наталія Зуб (Руденко) (м. Київ)

кандидат історичних наук,

молодший науковий співробітник

Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України

E-mail: rudenkonatalie@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4789-9466>

Діяльність мусульманської громади у Києві: до історії першої мечеті (кінець XIX – початок XX ст.)

В статті розглядається історія мусульманської громади м. Києва з залученням низки архівних джерел та матеріалів, що вперше вводяться до наукового обігу. Особливу увагу приділено статистиці мусульманського населення міста, виразниками якого стали носії «тюркско-татарского наречия». Доповнено інформаційний наратив про появу та функціонування «мусульманської молельні», що відкрилася у 1897 р. та діяльність її перших імамів-хатибів Юніса Алімова та Жеганши (Жіанши, Зеганши) Жаббарова (Абдулзебарова).

До сьогодні ще один аспект з цього кола питань не знайшов свого повноцінного відображення в дослідженнях. Одним з активних проявів суспільно-громадської діяльності мусульман міста стала їхня діяльність по спорудженню мечеті. Першим виразником цього прагнення спочатку був мулла Юніс Алімов, а пізніше – «Комітет по сбору пожертвованій и по сооружению в Кieve магометанской мечети» в особі його представників-уповноважених: Ібрагім-Халіля Мурзи-Мурзича, Абдулли та Ізатулли Максупових. Опосередковано долучився до цієї справи й Саїд Габієв – редактор та видавець «Мусульманской газеты», що виходила в Петербурзі. Сукупно вжиті ними заходи подовжили втілення в життя мрії про мечеть, хоча б на папері та в серцях вірян. Таким чином, ідея та реалізація задуму побудови мечеті стала тим консолідуючим фактором, що збирав до гурту представників тюркського етносу Києва, та долучив до цього тривалого процесу одновірців фактично з усіх куточків Російської імперії.

Представлено ілюстрації поштової листівки з зображенням мечеті, а також план міста Києва, де вже позначена мечеть на вулиці Гоголівській, якій попри всі намагання і сподівання громади, так і не судилося залишитися на картах подальших років і випусків.

Слід зауважити, що ця тема ще потребує додаткових досліджень, перш за все в пошуку архівних документів, оскільки в окремих аспектах існує низка розбіжностей, а почасти й нез'ясованих обставин.

Ключові слова: Київ, мусульмани, молитовня, мулла, мечеть, проект, комітет.

Nataliia Zub (Rudenko) (Kyiv)

Candidate of Historical (Ph. D. in History), Researcher,

Department of Eurasian Steppe

A.Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

E-mail: rudenkonatalie@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4789-9466>

Activities of the Muslim Community in Kyiv: the History of the First Mosque (end of XIXth – beginning of XXth century)

The article explores the history of the Muslim community in Kyiv with the help of a number of archival sources and materials that are introduced into the scientific circulation for the first time. Particular attention is paid to the statistics of the Muslim population of the city, whose representatives spoke «Turkic-Tatar dialect». The information about the emergence and functioning of the «Muslim Prayer House», which opened in 1897, and the activities of its first imams-khatib Yunis Alimov and Zhehansha (Zhiansha, Zehansha) Zhabbarov (Abdulzebarov), have been extended.

Another aspect of this range of issues has not been fully reflected in research so far. One of the active manifestations of the social and public activity of the Muslims of the city was their participation in the construction of the mosque. The first person who initiated this activity was first Mullah Yunis Alimov and later – «Committee for the collection of donations and construction of the Mohammedan mosque», represented by: Ibrahim-Khalil Murza-Murzich, Abdulla and Izatulla Maksutov. Said Gabiyev, the editor and publisher of the «Muslim Newspaper», which was published in St. Petersburg, also indirectly joined the activity. The measures they took together were aimed at bringing the dream of a mosque to life, at least on paper and in the hearts of believers. Thus, the idea and realization of the mosque construction became the consolidating factor that brought together representatives of the Turkic ethnic group in Kyiv and involved practically all corners of the Russian Empire in this long process.

The illustrations of a postcard with the image of a mosque, as well as a map of the city of Kyiv, indicating a mosque, which, despite all the hopes of the community, was never destined to later on the maps and other issues, are also presented in the article.

It should be noted that this topic still requires additional research, primarily in the search for archival documents, since in some aspects there are a number of discrepancies and sometimes unexplained circumstances.

Key words: Kyiv, Muslims, Muslim Prayer House, mullah, mosque, project, committee.

Українська земля породила долі багатьох народів. Етнічне наповнення сучасного українського соціуму – це нерозривна історія минулого і сьогодення у вирі історичних подій, що переплели та поєднали народи та народності в єдину українську спільноту.

Київ завжди вирізнявся національною строкатістю своїх мешканців. Різноманітність представлених у його соціумі етнічних груп була чисельною, хоча сукупна кількість власне представників цих груп була іноді вкрай низькою. З часом місто все більше укрупнювалося як культурний та промисловий центр, росло, відповідно, й у демографічному плані. Певним чином, статистичні показники варіювалися, дещо збільшувалася чисельність одних етносів, інших навпаки зменшувалася. Та все ж носії деяких мов (до березня 1917 р. у офіційній статистиці «мова та релігія» зазвичай виступали основним критерієм національної приналежності як тотожні поняття) і надалі продовжували бути набагато менш «помітними» як у загальній статистиці, так, з часом, і в дослідженнях їм присвячених.

Неофіційний, але всіма визнаний, статус багатонаціонального та толерантного міста був і залишається гордістю Києва. Автор публікації на сторінках довідника «Весь Киев» наводить статистику, що характеризувала ситуацію щодо етнічного розмаїття народів у місті на кінець XIX ст. Даний ним короткий аналіз результатів

перепису в Російській імперії (1897) показує, що Київ розмовляв більш, ніж 50-ма мовами, причем главными из них являются: «великорусский, малорусский, белорусский, польский, чешский, немецкий, еврейский, турецко-татарский, прочие, неизвестные»¹.

Предметом даного дослідження є вивчення невідомих сторінок з історії тюркських народів та діяльності мусульманської громади Києва, що й була виразником їх культурно-релігійних інтересів. У статистиці XIX – початку XX ст. ця група населення певним чином співвідноситься з носіями «тюрксько-татарської» мовної групи. З урахуванням комплексного підходу розглянуто минувшину мусульманської громади міста від відкриття молитовного будинку до подальших прагнень та зусиль, у побудові оригінальної культової споруди мусульман – мечеті. Вагоме місце в роботі відведено також розгляду біографічних відомостей про найбільш відомих серед них представників мусульманської спільноти міста.

Важливі матеріали пов'язані з напрямком нашого дослідження містяться в роботах про мусульманські етнічні меншості та іслам в Україні². Невелика за обсягом, та вкрай інформативна за змістом, одна з основоположних робіт для дослідників сьогодні з історії мусульманської громади у Києві та її представників татар, належить Ф. Бахтинському (Сенгалевичу)³, що

¹ *Весь Киев: адресная и справочная книга / издатель: С.М. Богуславский. Киев, 1907. С. XXVII–XXVIII.*

² *Бубенок О.Б. Мусульманське населення на теренах сучасної України: особливості формування етнічного складу // Східний світ. 2006. № 1. С. 25–48; Якубович М. Ислам в Україні: історія і сучасність. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 264 с.*

³ *Бахтинський Ф. По старому Киеву. Татарка // Глобус. 1931. № 2 (170). С. 30–31.*

була опублікована ще на початку 30-х років минулого століття. І лише наприкінці ХХ ст. з'явилася історична розвідка авторства київського краєзнавця М. Кальницького⁴, де чи не вперше звернено увагу до історії появи та функціонування молитовного будинку мусульман Києва. Крім того, змістовна та розлога стаття з минулої мусульман нашого міста опублікована авторами Н. Ріндюк та І. Ріндюк⁵. Доклали зусиль до вивчення цієї проблематики й інші автори, серед яких варто пригадати роботи М. Галєєвої, Н. Зуб (Руденко) та Д. Брильова⁶. Популяризують знання з цієї тематики і краєзнавці-гиди, як наприклад, О. Тумаркін⁷. Всі ці напрацювання в сукупності дали змогу повноцінно проаналізувати вже відомий матеріал, та виявити напрямки для роботи у віднайденні незвіданих лагун у фактах, що з плином часу та історичних подій виявилися забутими, а почасти і цілком зниклими з пам'яті людей та території міста.

Одним з факторів збереження та прояву ідентичності народів, окрім мови, є його релігія. В характеристиці тюркських діаспор це одна з головних ознак самотності етносів. Саме іслам як релігія є однією з характерних та притаманних ознак більшості тюркських народів. Релігія здатна виступати як об'єднуючий фактор для конкретної групи етносів. На прикладі тюркських народів, треба вказати саме на релігійну згуртованість, що вела до єдності і в повсякденному житті.

Дані губернського статистичного комітету, що вели облік людності міста Києва, наводять вкрай незначні кількісні показники присутності

магометан у міському соціумі. А відтак лише окремі автори у своїх роботах відзначали кількість мусульман в місті.

Однак, це зовсім не говорить про їхню відсутність як таку. Скоріше, при цьому слід враховувати і фактор «не всеохопленості» для перших обліків, що проводилися Київським губернським статистичним комітетом. І як наслідок, на виході отримувалися низькі чи неповні дані, а відтак і недостовірні. Причиною цього явища, наприклад, секретар комітету Ф. Диновський, у публікації даних за 1862 р., вбачав в тому, що «...операція эта произведена довольно неудачно; причина сему заключается сколько в новости дела и неточном исполнении указаний комитета, столько, и правду говоря, в непрактичности самих приемов операции»⁸. Також, цифри статистики отримувалися від адміністративно-поліцейського підрахунку, коли приписом згори вказувалося які відомості про ту чи іншу соціальну групу чи про все населення певної адміністративної одиниці слід надати. Однак на сьогодні, навіть такі дані, точні вони чи ні, можуть залишатися чи не єдиним джерелом статистичних матеріалів.

Ще низку цифр маємо з дореволюційних офіційних переписів, що зафіксували відомості про кількість магометан в місті. У 1874 р. їх значилося 86 осіб (чол. – 70, жін. – 16). Дані 1897 р. вже значно більші – 1757 (чол. – 1690, жін. – 67)⁹. У відсотках відповідно – 0,07% і 0,71%¹⁰.

Також, за даними перепису 1897 р. вираховано, що серед більш, ніж 50-ти мов, «турецько-татарська» займала 8-е місце з показниками –

⁴ Кальницький М. Під знаком півмісяця // Янус. Нерухомість. 1999. № 10 (травень). С. 14–15.

⁵ Ріндюк Н., Ріндюк І. Из жизни мусульман Киева (середина XIX в. – 1917 г.) // Украина и исламский мир. 2011. № 5. С. 42–49.

⁶ Галєєва М. По следам давних предков: репортаж о киевских татарах. К.: [б.и.], 2000. 37 с.; Зуб (Руденко) Н.Н. Тюркские народы в Киеве (I половина XX в.) // I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş «Türcołoji elmi-mədəni hərəkatda ortağ dəyərlər və yeni çağırışlar» mövzusunda Beynəlxalq konfransın. Materialları (I hissə). Bakı, 14-15 noyabr 2016-cı il. – Bakı: «Elm və təhsil», 2016. – S. 400–409; Брильов Д. Київська мусульманська громада в дорадянські часи (друга половина XIX – початок XX ст.) // Гілея. 2018. Вип. 129. С. 209–212.

⁷ Тумаркін О. Радіопередача «Пункт призначення: історія Татарки» на радіо «Голос столиці». 12 жовтня 2017 р. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=flxUf2Ln8lQ>; Тумаркін О. Радіопередача «Пункт призначення: Татарка» на радіо «Голос столиці». 25 лютого 2019 р.

⁸ Сборник статистических сведений, о Киевской губернии (Издание киевского губернского статистического комитета). К.: В типографии губернского управления, 1864. С. 36.

⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Том XVI. Киевская губерния / Под ред. Н.А. Тройницкого. СПб., 1904. – С. 278–279; Ходос М.Р. Материалы по статистике населения г. Киева. К., 1926. С. 21.

¹⁰ Весь Киев... 1907. С. XXIX.

1974 (чол. – 1833, жін. – 141) – 0,89%¹¹. При цьому, власне, турецьких підданих у місті нарахували 223 особи (188/35)¹².

За даними того ж Київського губернського статистичного комітету на 1 січня 1904 р. у місті проживало 673 магометан¹³. А вже на 1 січня 1909 р. магометан налічувалося 1263 (чол. – 890, жін. – 373) особи¹⁴. Таке помітне зменшення кількості осіб, що сповідували іслам, скоріше за все, можна пояснити, мабуть, вже відсутністю в місті на той час башкир, що зазначені в переписі 1897 р. у кількості 666 чоловік, 665 з яких були військовими¹⁵.

Згідно перепису 1897 р., магометанське населення Києва (1757 осіб) найбільше представлене віковою групою 20-29 років, дещо менше –

30-39, і далі – 10-18, 40-49, 1-9, 50-59 років¹⁶. Тобто, це були в основному молоді люди працездатного віку.

Станом на 1897 р. загальна кількість магометан в губернії складала 2931 (чол. – 2790, жін. – 141) особу¹⁷. На перші роки XX ст. їх було ще менше. Так, за даними статистичного комітету на 1 січня 1909 р. у Київській губернії проживало 1 476 магометан (чол. – 1 058, жін. – 418)¹⁸. Порівнюючи дані по місту і губернії, досить помітно, що більшість представників цієї групи населення проживало у місті. Дійсно, адже вважається, що саме у міському соціумі адаптація представників народів у суспільстві з відмінною від їхньої культурою, проходить легше (*див. таблицю*).

Таблиця

**Статистичні дані про кількість магометанського населення
у м. Києві та Київській губернії**

	1859 р. ч/ж\всього	1862 р. ч/ж\всього	1874 р. ч/ж\всього	1897 р. ч/ж\всього	1904 р. ч/ж\всього	1908 р. ч/ж\всього
Магометани, м. Київ	6/–/6	10/–/10	70/16/86	1 690/69/1 757	673	890/373/1 263
Магометани, Київська губернія				2 790/141/2 931		1 058/418/1 476
Загальна кількість жителів Києва	63 015	70 341	116 774	247 723	332 508	450 904

Мусульманська громада міста Києва довгий період, наприклад, на відміну від таких спільнот в інших найбільших містах України, не мала своєї культової релігійної споруди – мечеті. Одесити-мусульмани прагнули отримати дозвіл на будівництво мечеті ще від 60-х рр. XIX ст., і вже в 1872 р. відкрили свій молитов-

ний будинок. Харків'яни – послідовники Продрока, мали дозвіл на будівництво своєї мечеті вже з початком XX ст. – у 1906 р. Від 1911 р. вела свою історію мечеть у Катеринославі (зараз – м. Дніпро). Натомість, для магометан Києва, така можливість реалізувалася лише в 1897 році¹⁹.

¹¹ Весь Киев... 1907. С. XXVII.

¹² Первая всеобщая перепись населения... 1904. С. 85; Ходос М.Р. Вказ. праця. С. 23.

¹³ Весь Киев... 1907. С. XXII.

¹⁴ Весь Киев... 1911. С. 82.

¹⁵ Первая всеобщая перепись населения... 1904. С. 199.

¹⁶ Первая всеобщая перепись населения... 1904. С. 278-279.

¹⁷ Первая всеобщая перепись населения... 1904. С. 86-87.

¹⁸ Памятная книжка Киевской губернии. С приложением адрес-календаря губернии. На 1910 г. Киев: Тип. губерн. правления, 1909. С. 220–221.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України м. Київ (ЦДІАК України), ф. 127, оп. 1051, спр. 675. Мусульманская молельня в Киеве. 1897 г. арк. 1, 8.

Втім, про все по порядку. На початку лютого 1892 р. Київське губернське правління надіслало листа до Таврійського магометанського духовного правління (ТМДП), де з-поміж іншого запитувалося: «к ведению какого муллы причислены магометане Киевской губернии...»²⁰? І, хоча мусульман в губернії було й не багато, вже існувала низка ситуацій, що потребували свого вирішення.

А 30 листопада 1892 р. на ім'я київського губернатора поступило прохання від Іоаніса Алімова як уповноваженого татарської громади міста. Зміст документу виражав бажання громади збиратися для моління кожної п'ятниці «под названием по Священному Корану нашему «пятывременное молебствие»» та через відсутність у місті мечеті, про обрання громадою для цього священнодійства будинку Калиновича²¹. Це був лише перший крок і початок справи.

У листопаді 1893 р. магометанська громада знову звернулася до чиновників. На квітень 1895 р. ситуація з місця не зрушилась. Причина полягала в тому, що ще в грудні 1893 р. про подібні прохання київська влада повідомила Таврійське магометанське духовне правління. Та оскільки відповіді звідти не надійшло, то ж і ніякого рішення Київське губернське правління прийняти не могло.

Тим часом, у квітні 1895 р. уповноважені від київських магометан Ексан Ягудов і Шерефетдін Хабібунін подали губернатору прохання «об утверждении в звании духовного имама их единоверца Юнуса Алимова, согласно избранию общества...»²². Громада віруючих сама обрала селянина Юніса Алімова²³ на посаду імама-хатиба, оскільки мала таке законне право і звичаєву традицію. 21 жовтня 1895 р. київський поліцеймейстер повідомив губернське правління про це, та «мав честь донести», що «помещение

в доме Калиновича, избранное магометанами для моления, состоит из четырех комнат и вполне соответствует своему назначению...». Тут же містилися і характеристика на Алімова, що в принципі, цілком пояснювала вибір громади: «...Ионис Алимов, человек выдающийся из среды живущих в г. Киеве татар лучшим, в сравнении с другими, знанием и пониманием корана, поведения он хорошего, под судом, следствием и надзором полиции не состоял и не состоит...». І останнє, про що додав поліцеймейстер, це те, що відгуку від Таврійського магометанського духовного правління ще не отримано²⁴.

А відтак в листопаді 1895 р. київські чиновники вже вкотре в листі до ТМДП пояснюють ситуацію, що склалася. А в квітні 1896 р. і Юніс Алімов прохає київське губернське правління повторно надіслати туди запит «об утверждении его выбора». Зважаючи на це губернське правління знову «имеет честь просить Духовное правление не отказать в скорейшем доставлении сведений по делу об утверждении...»²⁵.

Відповідь із Сімферополя надійшла на початку травня, де зазначалося, що правління надсилає екзаменаційні питання для Алімова. З відповідями на питання той не забарився. А відтак у листі до Київського губернського правління від 31 липня 1896 р. значилося, що на засіданні в ТМДП винесли рішення, що Іоаніс Алімов «к должности имама и хатиба способен». І відповідно прохають Київське губернське правління про затвердження його «имамом и хатипом г. Киева учинить распоряжение и о последующем уведомить Духовное Правление»²⁶. Втім, навіть, така довгожданна відповідь не прискорила хід справи. Це впливає з того, що в січні 1897 р. Юніс Алімов знову звертається з проханням до чиновників, оскільки його затвердження з боку губернського правління так і не відбулося. Виявляється, що тепер справа стала за відгуком з

²⁰ Державний архів Київської області (ДАКО), ф. 1, оп. 136, спр. 480, арк. 11.

²¹ ДАКО, ф. 1, оп. 136, спр. 481, арк. 32.

²² Там само, арк.4, 33-34.

²³ Написання імені Алімова зустрічається в декількох варіантах (рос. мовою): 1) «Іонись», зрідка «Іоанись». Цей варіант найчастіше використовувався чиновниками та переважно у XIX ст.; 2) «Юнись», іноді також «Юнусь». Сам він підписувався як «Юнись», це також було засвідчено і на його особистій печатці. Такі різнописання, очевидно, викликані транслітерацією та особливістю передавання власних імен з татарської на російську, в оригіналі які, до того ж писалися арабським шрифтом.

²⁴ ДАКО, ф. 1, оп. 136, спр. 481, арк. 5 - 6.

²⁵ Там само, арк. 21, 22.

²⁶ Там само, арк. 23-24 зв.

Київської духовної консисторії, чекали її рішення щодо відкриття мусульманської молільні. Звідти відповідь отримали 16 червня 1897 р.²⁷

18 вересня 1897 р. на засіданні Київського губернського правління було заслухано низку питань. Результатом цих слухань стало «журнальное постановление» з наступними положеннями, що по суті стали знаковими та доленосними у житті мусульман міста та всієї губернії: 1) «Разрешить проживающим в г. Киеве магометанам открыть в избранном ими для сего доме Калиновича по Глубочицкому шоссе, Лукьяновского полицейского участка магометанскую молельню»; 2) «учредить в г. Киеве приход для магометан живущих в Киевской губернии и в должности имама-хатыпа утвердить крестьянина Иониса Алимова, объявить всем проживающим в губернии магометанам чрез начальников полиции...»²⁸. Вже 20 вересня Київське губернське правління видало друкований наказ поліцеймейстрам і повітовим ісправникам Київської губернії.

3 жовтня 1897 р. Алімов був «приведений до присяги» приставом Лук'янівської поліцейської дільниці у присутності двох свідків²⁹, а мусульманська молельня відкрилась для віруючих. Тож першим київським імамом у 1897 р. став Юніс Юсупов Алімов. Народився він близько 1854 р. та походив із селян «деревни Кочки-Пожарки Семеновской волости Сергачского уезда Нижегородской губернии»³⁰. До Києва приїхав десь у 25-літньому віці, де й постійно мешкав з 1879 р.

У місті була достатня кількість мусульман, як того передбачало законодавство Російської імперії, для відкриття мечеті. Тож, все вказує на те, що в місті не просто було наявне населення,

що сповідувало іслам, а що мусульманська громада вже склалася, була готова до цього кроку і мала з-поміж себе людину, яка добре знала Коран і релігійні обряди. А от «місця поклоніння» (так перекладається слово мечеть, що походить від арабського «масджід») для колективної молитви, зібрань, навчання – не мала.

Молитовний будинок мусульман періодично змінював свою адресу, але все це фактично відбувалося в межах однієї вулиці та місцевості. Змінювалися лише номери будинків. Спочатку молитовню, як вказує документ, відкрили в будинку № 5 по Лук'янівському провулку³¹. Садиба належала «відставному порутчику» Василю Степановичу Калиновичу. Наступним місцем зібрань для правовірних жителів Києва став будинок за адресою вул. Чорний Яр, № 5³². Тут же, в кв. № 7 мешкав і мулла Юніс Алімов десь до 1910 р.³³. Цей будинок ніс таку свою місію аж до початку 20-х рр. XX ст. А потім там розмістилася трудова школа № 29, що була татарською³⁴. Вже наступною та останньою адресою молельні стала садиба № 4а на Мирній вулиці³⁵. Скромний опис останньої мусульманської молитовні зробив у 1931 р. Ф. Бахтинський: «...хоч і в одній хаті є мечеть з килимами, півмісяцем, восьмикутним світильником. Тільки без високого та стрункого мінарету»³⁶. Від 1910 р. на прохання місцевих жителів, вулиця Чорний Яр на Подолі була перейменована на вулицю Мирну³⁷. Нині, не лише такої назви, а вже й цілої вулиці не має на карті Києва.

Від часу відкриття молитовного будинку у 1897 р. обов'язки імама-хатиба виконував Юніс Алімов. Друковані видання вперше подають про це інформацію у 1902 р.³⁸. А опублікований у

²⁷ Там само, арк. 37-41.

²⁸ Там само, арк. 47.

²⁹ Там само, арк. 52-54.

³⁰ ДАКО, ф.1, оп. 144, спр. 997, арк. 8 зв., 10.

³¹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1051, спр. 675, арк. 1, 8, 9; ДАКО, ф. 1, оп. 136, спр. 481, арк. 52.

³² *Весь Киев...* 1902. С. 267.

³³ ДАКО, ф. 1, оп. 144, спр. 997, арк. 23.

³⁴ План-справочник города Киева 1923 г. К., 1923. С. 237; *Справочная книга Весь Киев на 1926 г. К.:* Изд-е Киев. Окркома КП(б)У. С. 82.

³⁵ *Бахтинський...* 1931. С. 30.

³⁶ Там само.

³⁷ ДАКО, ф. 1, оп. 246, спр. 122. Дело об изменении части плана г. Киева, в смысле переименования улицы Черный-Яр в «Мирную». 29 дек. 1909 г. 10 мая 1910 г.

³⁸ *Весь Киев...* 1902. С. 267.

щорічному міському довіднику розпорядок роботи мечеті повідомляв містянам, які сповідували іслам: «Богослужение по пятницам от 12 ½ – 1 часа дня. Прием ежедневно от 9–12 дня и от 3–5 вечера, по пятницам прием от 3 ч. до 4 ч. Дня»³⁹. Згодом у мулли з'явився і помічник – Садік Байдулін, що походив із «запасних солдат»⁴⁰. Ще одним свідченням про зростаючу мусульманську громаду Києва є наявність на сторінках довідника «Весь Киев» за 1899 р. (і надалі), серед інших, і календаря з мусульманським літочисленням⁴¹.

Крім того, від кінця XIX ст. та в перші роки XX ст., під час великих релігійних свят «магометанская молельня 2 розміщувалася в Контрактному домі»⁴². Так інформував киян місцевий довідник за 1899 р. та кожен рік потому. І там, на Подолі, наприкінці липня (за старим стилем) 1914 р. відбулася і молитва всіх мусульман Києва за перемогу військ Російської держави у війні, що тільки-но розгоралася⁴³.

В 1909 р. відбулися певні зміни в житті мусульманської громади міста, а насамперед, зміна їхнього духовного наставника. Це, очевидно, слід пов'язувати з виконанням положень закону № 1344/1 «При Виленском, Варшавском, Киевском, Московском и Приамурском военных округах учреждены должности магометанских мулл», який датується 19 червня 1908 р. (почав діяти тільки в 1909 р.)⁴⁴.

Отож, Юніс Алімов отримав 14 серпня 1909 р. нове місце для роботи – відтоді він був призначений на посаду штатного настоятеля та

мулли Київського військового округу⁴⁵. Процес переоформлення і затвердження, тривав від серпня і фактично всю осінь 1909 р.

Згодом, адрес-календар вказує на появу та існування ніби-то ще одного магометанського молитовного будинку за адресою вул. Нижній Вал, 13. Графік прийому вірян за цією адресою дещо різнився від попереднього – «от 10 до 12 кроме пятницы»⁴⁶. Можна було б припускати, що це були координати його нової резиденції. Втім, це адреса помешкання самого мулли Алімова⁴⁷. У цьому розкладі роботи не зазначений час соборної молитви, а отже, «джума-намаз» (п'ятничну молитву) він проводив десь-інде.

З часом, у 10-х рр., у довідниках з'являється ім'я ще одного київського мулли – Жиганша Гамбаров⁴⁸ та він же, але іменований вже як Жеганша Жаббаров⁴⁹. Таке існуюче різнописання ймення можна було б приписати недосконалості самого друкованого органу. Однак рукописні архівні джерела вказують, що це не зовсім так. Оскільки вказаний мулла, власне і сам, підписувався як «Жіанша Жаббаров»⁵⁰, а на особистій печатці мав напис «Жеганша Жаббаров Губернский Мулла О-ва Магометан»⁵¹. (Хоча, як відзначали чиновники, правильна назва його посади була «мулла Киевского магометанского прихода»⁵²). Ще один варіант написання імені на офіційному документі ідентифікує його як Зеганшу Абдулзебарова⁵³. Та все ж це одна й та сама людина, бо імена відповідно належали одній особі. Така варіативність виникла внаслідок недосконалості передачі татарських власних

³⁹ Весь Киев... 1905. 279.

⁴⁰ ДАКО, ф.1, оп. 136, спр. 480, арк. 75.

⁴¹ Весь Киев... 1899. С. X-XI.

⁴² Весь Киев... 1899. С. 305; Весь Киев... 1900. – С. 267; Весь Киев... 1901. С. 276.

⁴³ Молебн мусульман // Киевлянин. 1914. № 205 (27 июля). С. 4.

⁴⁴Свод Законов Российской империи. [в 5 кн., 16 тт.] / Под редакцией и с примечаниями И. Д. Мордухай-Болтовского. Кн. 3. Т. XI, Ч. 1-я. СПб.: Печ. Графического Института, бр. Лукшевиц, 1912. С. 129.

Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_kn3_tom11_ch1/e_dzherela_kn3_tom11_ch1.pdf.

⁴⁵ ДАКО, ф.1, оп. 331, спр. 184, арк. 2.

⁴⁶ Календарь. Справочная и адресная книга г. Киева на 1911 г. (Год изд-я восьмой). – К., 1911. – С. 308.

⁴⁷ ДАКО, ф.1, оп. 331, спр. 184, арк. 69.

⁴⁸ Весь Киев... 1911. С. 308.

⁴⁹ Весь Киев... 1912. С. 371; Весь Киев... 1913. С. 448.

⁵⁰ ДАКО, ф.1, оп. 331, спр. 184, арк. 67 зв.

⁵¹ Там само, арк. 74 зв.

⁵² Там само, арк. 75-75 зв.

⁵³ Там само, арк. 19.

імен російською мовою⁵⁴. Крім того, дослідники зазначають, що людина з таким ім'ям була автором книги арабською мовою «Тарих-и Астархан» («История Астрахани»), що вийшла друком в Астрахані в 1907 р., і де автор зазначений як «Хафиз Джаханшах ибн Абд ал-Джаббар ан-Нижгарути ал-Хаджи Тархани»⁵⁵.

Цілком очевидно, що в цьому порядку слів, слово «хафіз» виступає не як складова особистого імені, а відноситься безпосередньо до самої особи, і означає людину, що знає священну книгу мусульман «Коран» напам'ять.

Він приїхав до Києва у квітні 1909 р. у віці 29 років. Був приписаний до селян «деревни Шубиной Сергачского уезда Нижегородской губернии» (оригінальна татарська назва села – Шубіле). В Києві оселився на вулиці Чорний Яр в будинку № 8, що на Лук'янівці. З ним приїхала 25-річна дружина Зеліха Мухамеджанова та троє дітей. Освіту отримав в мусульманському училищі м. Астрахані, і 13 серпня 1909 р. «витримав» іспит на звання магометанського мулли в Духовному зібранні в м. Уфа. Екзамен підтвердив, що він «способен быть имамом-хатыбом и мугаллимом»⁵⁶, тобто керувати молитвою, завідувати мечеттю і бути вчителем. Втім, цей диплом був скоріше посвідкою, ніж направленням на роботу. Право здійснювати вказані функції його власник мав лише після затвердження в прихід, чому мало передувати обрання громадою та призначення владою.

Київська громада почала клопотатися про його призначення ще від кінця серпня 1909 р. Мусульманська спільнота характеризувала його виключно позитивно, підкреслюючи, що він має свідоцтво про освіту. Ці зусилля не залишилися марними. У жовтні 1909 р. татарська громада підписала відповідний «приговор», що засвідчу-

вав про згоду мати його своїм муллою. Офіційно Жеганша Жаббаров був затверджений на посаду імама мечеті в Києві 25 січня 1910 р. і склав відповідну присягу на вірність служби 19 лютого того ж року⁵⁷. Мулла Юніс Алімов передав йому метричні книги та інші документи приходу.

І за декілька років позитивні характеристики мулли від громади залишалися на високому рівні: «...с большим старанием и аккуратностью выполняет возложенные на него обязанности муллы: никогда и никому из прихожан не отказывает в даче разных советов, учит грамоте детей и вообще всегда старается как в своих речах, произносимых в молитвенном доме, так и в частных беседах с прихожанами, проводит мысль о честности, любви и согласии не только между своими единоверцами, но и со всеми людьми». Так писали про свого імама 27 січня 1914 р. в «прошениі» на ім'я київського губернатора, віруючі його приходу. А клопотання їхнє полягало в тому, щоб уповноважена особа розпорядилася про якусь нагороду для їхнього мулли, за власним вибором. Цілком очевидно, що таку приємність громада хотіла зробити для свого наставника з нагоди п'ятої річниці його перебування в Києві. На той час він вже був 33-річним батьком чотирьох дітей: доньок – Муршиди (12 р.), Нурбіки (8 р.) і синів – Мухамед Фатіха (6 р.) та Абдурахмана (3 р.)⁵⁸.

Мусульманська громада міста зростала. Духовний лідер піклувався про своїх вірян. А вони, в свою чергу, як могли, – про нього.

І звичайно мусульмани міста продовжували мріяти про справжню мечеть, прагнули її побудувати. Вперше питання про збір коштів «на постройку в Киеве каменной мечети» порушив перед місцевою владою мулла Алімов у серпні 1906 року⁵⁹. Надав йому сміливості та «розв'язав

⁵⁴ У татарській мові, як і в більшості тюркських мов, чия писемність в радянський час була переведена на кирилицю, є літера «Ж з хвостиком» – Ж. Вимовляється як дуже м'який «жь», але може чути як і як м'який «зь». Тому в російській мові є декілька варіантів транслітерування цієї літери. На це впливає й вимова й діалект, який використовується носієм мови. До того ж літера Ж впливає і на наступний голосний, який за законом сингармонізму повинен також бути м'яким. Тому для імені Жиһанша російською мовою можуть бути відповідники – Жеганша, Джиганша, Жиганша, Жеганша, Жианша. Крім того, в середині цього імені присутня літера һ, котра відсутня в кириличному алфавіті. Вона позначає придихання, ця фонема припускає варіювання в широких межах аж до повної асиміляції. А відтак в російському варіанті може бути присутнє «г» в середині, а може й не бути.

⁵⁵ Сызранов А.В. Мусульманская книжная культура Астрахани // Исламоведение. 2014. № 2. С. 66.

⁵⁶ ДАКО, ф. 1, оп. 331, спр. 184, арк. 19, 76.

⁵⁷ Там само, арк. 25, 27.

⁵⁸ Там само, арк. 46, 76.

⁵⁹ Там само, ф. 2, оп. 72, д. 521. 12 арк.

руки» маніфест від царя Миколи II «Об укреплении начал веротерпимости» проголошений у квітні 1905 р.⁶⁰. До самого прохання мулли влада поставилася ніби-то й по доброму. Та від кінця серпня і увесь вересень чиновники вели листування і з'ясовували невідомі для них питання на кшталт «кто является представителем магометанского духовенства в г. Киеве или в другом каком либо городе, которому в духовном отношении подчинены проживающие в г. Киеве магометане» та вияснили у поліцмейстера, що Алімов «нравственных качеств хороших и лицо вполне благонадежное»⁶¹. І врешт-решт «известили» муллу Юніса Алімова своїм вердиктом від губернатора: «Так как, по сведениям Киевского Губернского Правления, вопрос о разрешении постройки означенной мечети еще не возбужден, то ходатайство муллы Алимова о разрешении сбора пожертвованных на эту постройку я нахожу преждевременным»⁶². Під цим звідомленням і розписався у листопаді 1906 р. київський мулла Алімов. Тобто, кошти можна було збирати лише під щось конкретне, хоча б вже означене на папері.

Та все ж скоро знову громада повернулася до цього питання. І діяла вже навчена попереднім досвідом. А відтак, влітку 1908 р. у міську думу Києва надійшло «Ходатайство жителей города Киева магометанского вероисповедания о безвозмездном отводе городского участка по Гоголевской ул., между № 29 и 31, под устройство мечети, школы и других необходимых построек»⁶³. Саме це місце було обране «під мечеть на 2,500 осіб»⁶⁴. Втім, дане питання на засіданні не розглядалося, а було перенесене на пізніший час.

На серпневому засіданні міська дума розглянула означене клопотання і проголосувала (32 голоси – за, 12 – проти) за прийняття позитивного рішення, але з урахуванням цілої низки вимог. Дума погодилась відвести 819 квадратних сажнів (приблизно 37 соток). Основні ж вимоги

з боку міста до громади стосувались наступного: 1) обов'язкового прокладення каналу з кам'яними критими «ренштоками» і ніколи не мати претензій до міста «на случай причинения отводимой земле и могущими быть воздвигнутым на таковой строениям вреда от стока атмосферных вод...»; 2) все будівництво має бути завершено до 1 січня 1912 р. А виконавши всі вимоги, мусульманська громада гарантовано отримувала цю земельну ділянку «на время существования означенных учреждений»⁶⁵. Такі завбачливі перестороги, не були надмірним піклуванням, а очевидно, виникли з урахуванням якоїсь природної чи побутової особливості розташування ділянки. Це підтверджує і план-схема обраної мусульманською громадою та виділеної містом землі, оскільки по діагоналі цю місцевість перетинав рівчак, що відводив дощову воду з вул. Гоголівської (див. *схему-карту місцевості*).

Та ось майже за два роки громада знову була змушена звернутися до міської влади. У проханні йшлося про відтермінування дати закінчення будівництва. Причиною цього подання були вказано те, що «означенная земля отведена лишь 21 декабря 1909 г., после чего только возможно будет ходатайствовать о разрешении постройки мечети, а после получения этого разрешения предстоит еще сбор пожертвованных...»⁶⁶. Врахувавши обставини, влада встановила новий термін для виконання зобов'язань мусульманської громади – 1 січня 1914 р.

Як і кожен великий задум, будівництво мечеті у Києві розпочалося з планів і проектів. Таврійське духовне правління отримало проектну документацію з Києва та вивчивши її, повернуло та направило в будівельний відділ Київського губернського правління проект та кошторис додавши, що з його боку заперечень не має. Губернський інженер В. Безсмертний перевірів цей кошторис виправивши суму 38 887 крб. 24 коп.

⁶⁰ Об укреплении начал веротерпимости. 17 апреля 1905 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. XXV. СПб., 1908. С. 237–238.

⁶¹ ДАКО, ф. 2, оп. 72, спр. 521, арк.12.

⁶² Там само, арк. 10-10 зв.

⁶³ № 16. Заседание Думы 1, 2, 3, 4 и 7 июля 1908 г. под председательством Городского головы И.Н. Дьякова // Известия Киевской Городской Думы. 1908. № 6–7. Киев: Типо-лит. К.Ш. Круглянского. С. 78.

⁶⁴ Мечеть у Київі // Рада. 1908. № 67. 20 марта (2 квітня). С. 3.

⁶⁵ № 18. Заседание Думы 19, 20, 21, 22 и 25 августа 1908 г. под председательством Городского головы И.Н. Дьякова // Известия Киевской Городской Думы. 1908. № 8. Киев: Типо-лит. К.Ш. Круглянского. С. 15-16.

⁶⁶ № 14. Заседание Думы 10, 11 и 14 июня 1910 г. под председательством Городского головы И.Н. Дьякова // Известия Киевской Городской Думы. 1910. № 6–7. Киев: Типо-литография К.Ш. Круглянского. С. 15.

було відмовлено в ходатайстві. Тобто, фактично це була відмова у зборі коштів, адже земля ще не виділена, проект не узгоджений і т.д. В червні 1910 р. мусульманська громада знову подала ходатайство «на сей же предмет», а також замінила деяких членів комітету. А в перших числах січня 1911 р. поліція повідомила прохачів, що їхнє звернення про збір коштів затверджене і дозволене. Та як виявилось, головою комітету «утвержден не представленный обществом г. Максудов, а Мурза-Мурзич»⁷¹.

Тож, очільником комітету було призначено Ібрагіма Халілевіча Мурза-Мурзича, казначеєм – А.Ф. Максудова, а секретарем – М. Рафієва⁷². Комітет містився за адресою вул. Інститутська, 9, та не змінював своєї дислокації весь період свого існування. Тоді, як і тепер, саме там знаходилася головна фінансова установа Києва. Саме там, в Київській конторі державного банку, і працював призначений головою комітету титулярний радник Мурза-Мурзич – на посаді екзекутора⁷³, як тоді називали чиновника при канцелярії, який виконував поліцейські й господарські обов'язки. Або як ще зазначається – був помічником бухгалтера⁷⁴. Напевно його посада, пов'язана з грошима, й обумовила вибір владою саме його. Мешкав у Києві десь з 1898 р. Казначеєм став Абдулла Фазлулінович Максудов, міщанин, жив у Києві з 1901 р.⁷⁵, а на той час проживав на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, № 81. Секретар комітету Муса Рафієв працював «сверхштатным», а пізніше, і штатним ординатором на факультеті терапевтичної клініки університету Св. Володимира⁷⁶.

На початку січня 1911 р. поліцмейстер Дворцової дільниці Києва отримав документ з губерньського правління, де повідомлялося, що «Министерство Внутренних дел не встретило препятствий к сбору пожертвованный в г. Киеве и Киевской губернии на постройку в г. Киеве мечети и училища при ней, но с тем, чтобы сбор этот производился исключительно среди маго-

метанской части населения». Повідомити це мали Мурзі-Мурзичу. Втім, він посилаючись на хворобу, перенаправляє цей документ на свого заступника (як тоді говорили «товарища председателя») Ізатуллу Максудова. Максудов не мешкав у Києві, оскільки мав власний будинок, де і жив в «поселке при станции Казатин». 16 лютого він написав розписку про те, що ознайомлений з «предписанием» від губерньського правління⁷⁷. В цьому документі, як бачимо, фігурує до речі, вже не одна мечеть, а по суті, комплекс споруд – «мечети и училища при ней». Дослідник М. Кальницький згадує документ від 1912 р., де міністр внутрішніх справ виступав проти зборів по всій імперії⁷⁸.

За таких обставин справа рухалася неквапом. Від 1908 р. до 1913 р. було зібрано лише 10 000 карбованців⁷⁹, що становило відповідно лише близько четвертої частини від затвердженого кошторису. В Київській губернії проживало досить мало мусульман, щоб власними силами осилити збір такої суми. До того ж розпочата громадою ініціатива мала обмежені в часі, суворі рамки, виставлені чиновниками. А термін можливості використання ділянки спливав у 1914 р. Це означало, що якщо мечеть та медресе (з араб. «місце, де вчать») не побудують, то ділянку просто заберуть.

Ситуація стосовно збору коштів докорінно змінилася у 1913 р. Як там сталося достеменно невідомо, й чи було отримано офіційний дозвіл. Але навряд чи у цій справі комітет чи інші особи, спромоглися б порушити законодавство і не зважити на «предписания» високих чиновників. Оскільки стало остаточно зрозуміло, що київська громада сама не впорається зібрати повну суму. Так, у вересні 1913 р. редактор і видавець «Мусульманской газеты» (а також газети «Заря Дагестана»), що виходила у Петербурзі в 1912–1914 рр., Саїд Ібрагімович Габієв (1882–1963), закликав на сторінках свого видання всіх мусульман допомогти «возвести прекрасную мечеть» в Києві. Разом з тим, написав він і слова

⁷¹ ДАКО, ф. 1, оп. 144, спр. 997, арк. 56-56 зв.

⁷² Весь Киев... 1912. С. 665; Весь Киев... 1913. С. 791–793.

⁷³ Весь Киев... 1910. С. 690.

⁷⁴ ДАКО, ф. 1, оп. 136, спр. 480, арк. 96.

⁷⁵ Там само, оп. 174, спр. 974, арк. 2, 4.

⁷⁶ Весь Киев... 1913. С. 711.

⁷⁷ ДАКО, ф. 1, оп. 331, спр. 841, арк. 3.

⁷⁸ Кальницький... 1999. С. 15.

⁷⁹ Отчеты. Мусульманских просветительных... 1913. С. 2.

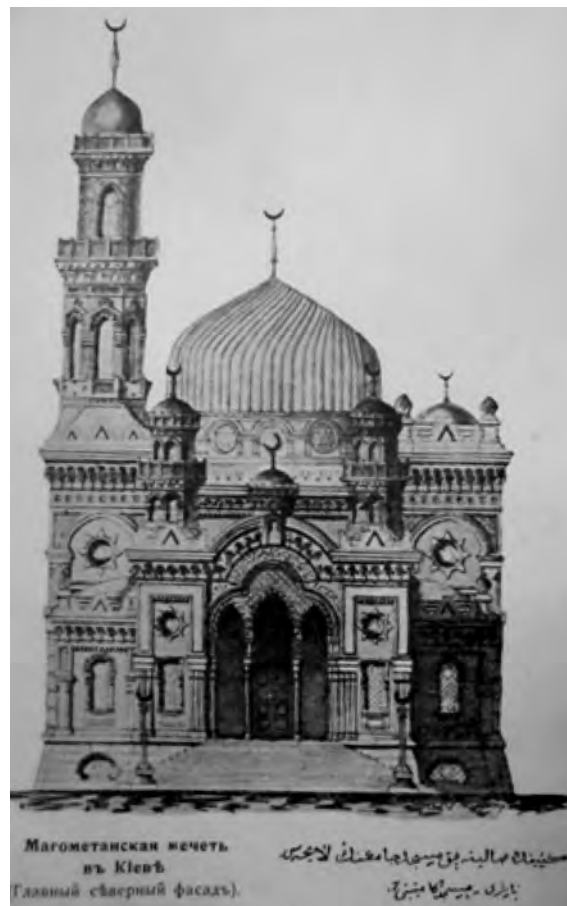
дошкульної критики на адресу комітету, що так «діяльно» опікувався ось уже п'ять років цією справою⁸⁰. Повідомлення про те, що в Києві таки відбулося закладення першого каменю для найбільшої мечеті в цій газеті з'явилося із значним запізненням аж в лютому 1914 р. у передруці з київської публікації.

Треба зазначити, що мінімально необхідні кошти, хоча б для початку робіт все ж було зібрано ще на весну 1910 р., коли товариство київських магометан «доложило» владі, що «имеет две тысячи рублей, которые внесены на хранение в Киевскую контору государственного банка по книжке от 5 марта сего года»⁸¹. І ось наприкінці жовтня 1913 р. на вул. Гоголівській, 29 відбулася урочиста церемонія – закладено перший камінь в підмурок⁸², що символізував початок будівництва спеціальної архітектурної споруди для молитви мусульман – соборної мечеті, з розрахунком, що вона повинна вміщувати 800 віруючих⁸³. Подія збрала і чиновників різного масштабу, і студентів, і, звичайно, ж правовірних міста, а також їхніх духовно-релігійних наставників та членів комітету. Новим архітектором проекту мусульманської мечеті став Олександр Кобелєв⁸⁴, який вочевидь, розробив новий проект і кошторис. Оскільки редактор «Мусульманской газеты» знову зробив допис, що вже зібрано 12 000 карбованців, але всього згідно складеного кошторису потрібно 50 000⁸⁵.

Всього три газети в імперії повідомили про подію до якої так довго йшли мусульмани Києва. Це були місцеві «Рада» та «Киевская мысль» і згадана петербурзька «Мусульманка», як її ласкаво називали читачі у листах до редакції. До речі, офіційно вона виходила двома мовами – російською й татарською (частково й не завжди). Та при цьому там можна віднайти і невеликі статті українською мовою⁸⁶ в рубриці «Укра-

инцы», де вона межує з підзаголовками «Грузины» та «Турция» тощо. І нехай, що це всього лишень передруки з газети «Рада».

Ще одним із прийнятних на початку XX ст. способів залучення коштів, хай і незначних, було виготовлення листівок (тоді їх називали «открытое письмо»). Саме так, очевидно, і з'явилася листівка «Магометанская мечеть в Киеве (Главный северный фасад)» (9×14 см)⁸⁷ (див. *фото листівки*).

Поштова листівка
із зображенням мечеті у Києві

⁸⁰ Отчеты. Мусульманских просветительных... 1913. С. 2.

⁸¹ ДАКО, ф. 1, оп. 144, спр. 997, арк. 3.

⁸² Мечеть у Києві // Рада. 1913. № 248. 30 октября (12 листопада). С. 3.

⁸³ Мечеть Ар-Рахма. Режим доступу: <http://kiev.glo.ua/cultura/Mechet-Ar-Rahma.html>

⁸⁴ Закладка магометанской мечети // Киевская мысль. 1913. № 300 (30 октября, среда). С. 2.

⁸⁵ Запоздалая заметка. Киев. Закладка магометанской мечети // Мусульманская газета. 1914. № 6 (15 февраля, суббота). С. 3.

⁸⁶ Конфіскація брошури на українській мові // Мусульманская газета. 1913. № 15 (30 марта). С. 3; Меч Сулэймана // Мусульманская газета. 1913. № 16 (8 апреля). С. 4.

⁸⁷ Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека ім. В. Заболотного. Киев. Проект магометанской мечети: глав. север. фасад. [Изоматериал]: фото. [Б.м.: б.и., 1 –]. 1 л.

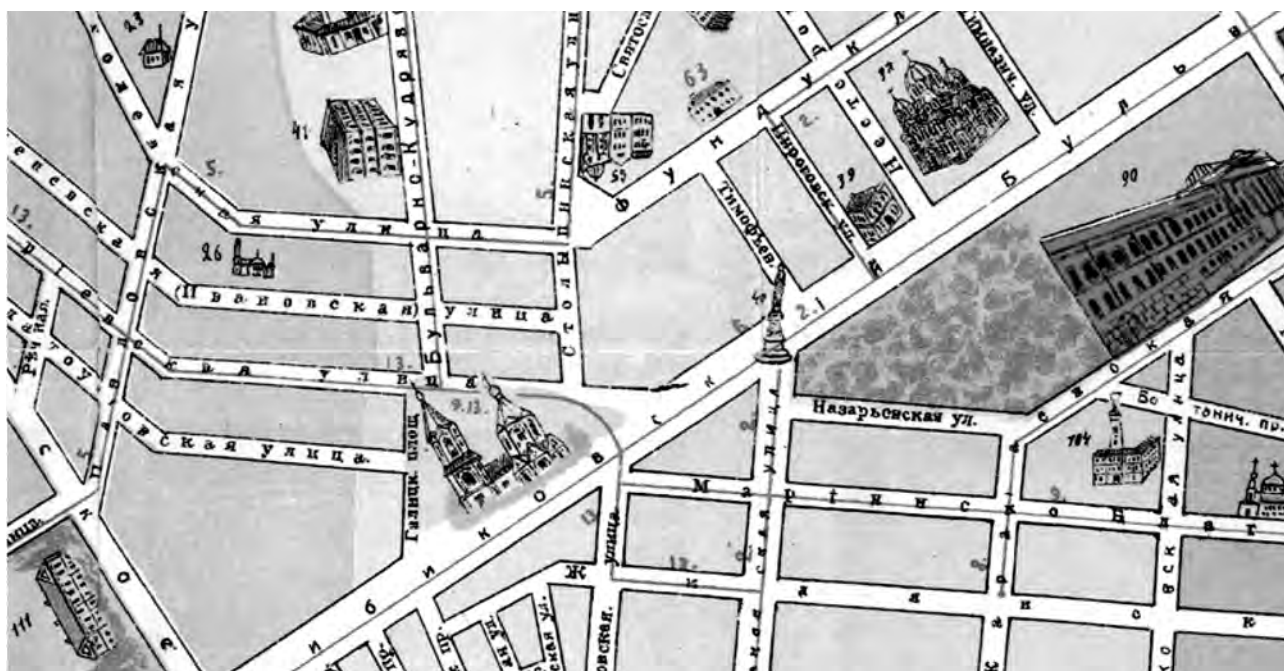
⁸⁸ Около Киевской мечети // Мусульманская газета. 1914. № 10-11 (28 марта, пятница). С. 4.

«Мусульманская газета» стала своєрідним хронографом подій, що розгорталися навколо збору коштів для мечеті. Наступна публікація у газеті повідомляла наприкінці березня про отримані кошти з Мінської, Уфимської губерній та інших регіонів⁸⁸. Чергове звітження було надруковане на початку червня 1914 р. Це був список з 13 персоналій, що станом на 1 травня зробили внески загальною сумою 1264 карбованці. І як завжди містився допис редактора. Цього разу про подяку, і само собою, що збір коштів не припиняється, а все ще потребується⁸⁹. Люди надсилали досить різні суми – від 5 до 500 карбованців, бо кожен допомагав як міг. Та на жаль це останні відомості, які подала газета. Події, що сталися вже наприкінці того ж таки червня 1914 р. (в Сараєво) з часом поклали край і діяльності комітету зі збору коштів, і побудові мечеті, і врешті-решт, і самій газеті також. Той номер (всього вийшло 34 номери) «Мусульманской газеты» був останнім.

Сталося так, що продовжити розпочате це, таке довгоочікуване, будівництво, завадило декілька причин. Чи не найголовніша, яка й до того тривалий час сповільнювала увесь цей процес –

недостатність компетенції власних сил і фінансової спроможності місцевої мусульманської громади. І якби не бюрократичний опір та зволікання державних чиновників і загальна фінансова підтримка зорганізувалась би раніше, хтозна як би воно сталося... А потім ще й Перша світова війна та революційні події, що зовсім не залишили бодай якихось шансів появи споруди. Опісля всього залишається відкритим одне матеріальне питання: куди поділись кошти, які зберігалися в Київській конторі державного банку?

Втім, нам вдалося віднайти реальні сліди існування мечеті, принаймні на папері. Про це свідчить «Карта г. Киева составленную по последним данным издательства «Меркурий»», що була опублікована як додаток-вклейка у довіднику за 1914 р.⁹⁰ і на якій вже позначена татарська мечеть (див. *карту*). Очевидно, що дані збиралися наприкінці 1913 р., тобто відразу після “закладки першого каменю” як прямого свідчення початку будівництва мечеті. Такий факт можна пояснити не поспіхом чи промахом, а вірою та впевненістю в тому, що якщо процес розпочато, то він обов’язково має в найближчому часі завершитися появою реальної новобудови.

Фрагмент плану “Планъ г. Киева составленъ по послѣднимъ даннымъ издательства «Меркурийъ», Типо-Лит. “Трудъ”. (У вміщеному переліку пам’ятоків та споруд міста позначено – “26. Татарская мечеть”).

⁸⁹ В Комитет по сооружению мечети в Кieve поступили пожертвованый от следующих лиц по 1-ое Мая с-г. // Мусульманская газета. 1914. № 16–17 (8 июня, воскресенье). С. 4.

⁹⁰ Карманный «Весь Киев» на 1914 год. Год издания III-й. Издательства «Меркурий». К.: Тип. Л.П. Кривинского.

Тож і виходить, що справа мечеті загинула у вирі Першої світової війни та Жовтневого перевороту. А як склалася подальша доля цих людей, що стояли біля витоків розгортання суспільно-релігійного життя віруючих-магометан Києва?

Перший київський мулла Юніс Алімов і в роки Першої світової війни продовжував своє служіння, перебуваючи на посаді мулли при канцелярії Головного начальника постачань армій Південно-Західного фронту. У січні 1915 р. його було представлено до нагороди золотою медаллю «За усердие»⁹¹. Побував він і безпосередньо «на театре военных действий». Після демобілізації, він, скоріше за все, продовжив займатися своєю справою – служити вірі і людям, та бути добрим наставником для мусульманської громади міста. Навіть, коли він став муллою при війську, за висловленим проханням громади до чиновників, він не втратив права залишатися цивільним муллою⁹². Похований у Києві на татарському кладовищі на Лук'янівці⁹³. У середовищі татарської громади міста були ще татари, що носили прізвище Алімов. Так, у документах зустрічаються імена Заріф (у 1902 р. мав 27 років, неодружений, мешкав на вул. Чорний яр, № 5), Якуб (у 1902 р. мав 46 р., сімейний, мешкав у Лук'янівському провулку, № 7), Мустафа та Котдус, Насрулла, Атаулла і Кантімер та Сітдік⁹⁴. Жінки з таким прізвищем (Алімовна – так в документі – Н.З.) мали імена Бядріжип, Айша і Сібірі⁹⁵. Та ось чи перебували вони в родинних зв'язках, і в яких саме, наразі, з'ясувати поки що не вдалося. Можемо припустити, що скоріше за все один з перелічених чоловіків був його бра-

том. Старожили міста вказували, що в радянський час, після Юніса Алімова його обов'язки перейняв саме брат – Садик Алімов⁹⁶.

Другий київський мулла Жеганша Жаббаров (1880 (1881)–1937) в середині 1914 р. повернувся до Астрахані, де став другим і останнім імамом Кріушинської мечеті. Мечеть зачинили у 1932 р., а її мулла було репресовано в 1937 р.⁹⁷. Хоча, тут маємо зробити деяке уточнення, оскільки документи підтверджують, що ще на початок вересня 1915 р. Жеганша Жаббаров точно перебував у Києві і виконував свої прямі обов'язки⁹⁸. Але очевидно, що за якийсь час, все ж, залишив місто над Дніпром назавжди.

Голова комітету з будівництва мечеті, якого газета «Киевская мысль» випадково назвала «Мурза-Мурзевич»⁹⁹ мав теж «класичну» для тієї доби долю. Поточнити його біографію допомогла публікація І. Канапацького¹⁰⁰, написана на основі справи з архіву КДБ Білорусі. Тож стало відомо, що Мурза-Мурзич Ібрагім Халілевич народився у 1868 р. в м. Новогрудок Мінської губернії. Татарин з дворян. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Був одружений на Емілії Костянтинівні Гембіцькій.

Його «київський період» діяльності закінчився у 1921 р., коли він залишив Київ та повернувся до Мінська. Після повернення працював старшим бухгалтером в Держбанку. Заарештований в 1933 р. за статтями 72, 76 КК БРСР – «антисоветская агитация и пропаганда, участие в контрреволюционных органах». Засуджений «трійкою» 15 травня 1933 р. на 3 роки: висланий до Казахстану. Реабілітований 10 листопада 1989 р.¹⁰¹

⁹¹ Российский государственный военно-исторический архив, ф. 2067, оп. 2, д. 651. Подлинные представления к награждению медалями с надписью «за усердие». (Приказы армий Юго-Западного фронта с № 123 по № 417). Л. 5. – Режим доступа: https://gwar.mil.ru/heroes/document/57500214/?page_id=57548772

⁹² ДАКО, ф. 1, оп. 331, спр. 184, арк. 61.

⁹³ Кальницький... 1999. С. 15.

⁹⁴ ДАКО, ф. 1, оп. 136, спр. 480, арк. 92, 93 зв.; ДАКО, ф. 1, оп. 136, спр. 481, арк. 27 зв.; ДАКО, ф. 1, оп. 144, спр. 997, арк. 26 зв., 28 зв.; ДАКО, ф. 1, оп. 136, спр. 480, арк. 94 зв.; ДАКО, ф. 1, оп. 331, спр. 184, арк. 56.

⁹⁵ ДАКО, ф. 1, оп. 136, спр. 480, арк. 98.

⁹⁶ Галева... 2000. С. 13.

⁹⁷ Имашева М.М. Криушинская мечеть и ее первый имам (из истории мусульманской общины Астрахани в начале XX века) // Исламоведение. 2014. № 3. С. 44.

⁹⁸ ДАКО, ф. 1, оп. 331, спр. 184, арк. 1.

⁹⁹ Закладка магометанской мечети // Киевская мысль. 1913. № 300 (30 октября, среда). С. 2.

¹⁰⁰ Канапацкі Ібрагім. Справа № 35137 Паунамоцнаго прадстаўніка АДПУ БССР аб кантрэвалюцыйнай татарскай арганізацыі у Мінску // Репрессивная политика советской власти в Беларуси. Сборник научных работ. 2007. Вып. 2. – Режим доступа: <http://mb.s5x.org/homoliber.org/ru/tp/tp020501.html>

¹⁰¹ Там само.

Взагалі, до складу цього «контрреволюційного органу» входила ціла група осіб близько 11 чоловік. Засуджені були лише четверо за звинуваченням, «что состояли в контрреволюционной националистической татарской группировке, ставившей своей целью свержение Советской власти и установление республиканско-демократического строя»¹⁰².

Знайшлися ж ті, хто про їхню діяльність (грали в віст і вели розмови) повідомив «куди слід». При цьому заявник наголошував, що «влияние Мурза-Мурзича, Гембицкого и других слишком широко распространено на всю татарскую колонию, татарский колхоз и «огороды» <...>, что татары, группирующиеся вокруг них, приносят свои собственные сбережения на хранение Мурза-Мурзичу и без его совета ни по одному вопросу, даже бытового характера, не могут принять решение»¹⁰³. Провину свою І.Х. Мурза-Мурзич визнав. Додому із засуджених ніхто не повернувся.

Чи не найкоротші відомості, в порівнянні з насиченими біографіями згаданих мулл та членів комітету, сьогодні відомі про заступника голови комітету та «казначая». Ізатулла Фазлуллінов Максutow був «буфетосодержателем станции Казатин», тоді Бердичівського повіту, куди приїхав у 1891 р. з м. Касимів на Рязанщині. 6 грудня 1913 г. був «всемилодивейше пожалован в Потомственные Почетные Граждане», про що й отримав підтверджуючу грамоту в листопаді 1914 р.¹⁰⁴. Батько чотирьох дітей: синів Абдула-Азіза (1878 р.н.), Мухаммеда-Фатіха (1881 р.н.), Абдула-Валія (1896 р.н.) і доньки Бібі-Фатіхи (1893 р.н.). Старші діти народилися в с. Болотце Касимівського повіту, а молодші – в Козятині. А відтак з 1914 р. і до 1916 р. прагнув, щоб його діти також були зараховані до стану почесних громадян¹⁰⁵, тож займався цим питанням.

Його, безсумніву, брат Абдул[л]а Фазлуллінович Максutow у 1916 р. мав 50 років. Народився в с. Болотце (зараз – с. Болотци) Касимівського повіту Рязанської губернії. До того як приїхати до Києва в 1901 р. жив в Козятині та Жмеринці, де «содержал буфеты». А відтак, в жовтні 1915 р. пішов за прикладом свого родича та подав «ходатайство о даровании прав почетного гражданства»¹⁰⁶.

Зазначимо, що вже в другій половині 20-х рр. ХХ ст. в країні, в процесі розгортання боротьби з «опіумом для народу», а натомість пропаганди атеїзму і активного впровадження в життя нових принципів радянської побудови суспільства, що передбачало, наприклад, не лише відділення церкви від держави, а взагалі відкидало будь-які форми вірувань, існуючі релігійні та культові заклади всіх релігій та конфесій, разом з атрибутами і цінними речами вилучали на потреби радянської держави. Подібна участь спіткала і татарську «молельню» Києва, яка так і «не перевтілилась» в кам'яну будівлю з мінаретом. 1 квітня 1931 р. «татарська людність зачинила свою мечеть і однесла з неї всі ритуальні причандали до Музею Культів»¹⁰⁷, що знаходився тоді в Лаврі, лівіше від дзвіниці. Однак просвітницька місія у використанні релігійної будівлі для громади мусульман міста ще не була втрачена остаточно. Відтоді приміщення виконувало нову функцію, і там, де «муедзін Багулінов вигукував <...>, син його – студент Вищої Школи, одкриває засідання Татарської Секції «Товариства київських народів Сходу»¹⁰⁸.

Початок ХХ ст. це не лише хвилі перших революційних підйомів 1905–1907 рр. у середовищі робітників, потому студентства, а й піднесення загальноімперських національних, культурно-освітніх рухів у середовищі народів, що населяли імперію. Разом з тим, це час, коли місцеві урядовці почасти отримували накази згори про перевірки на місцях «мусульманських настрів» та «рухів» чи інших завдань на кшталт вишукування ймовірних причин «для волнень» у народнім середовищі. Та й сам Київ тоді був далеко не спокійним містом, що послугувало для влади приводом від осені 1905 р. до осені 1909 р. ввести в місті військовий стан. Та це не завадило мусульманській громаді долати труднощі часу. Діяльність комітету, початок будівництва мечеті злилися з прогресивними просвітницькими віяннями в середовищі тюркських народів. І мабуть чимось прикметно, що враховуючи те, що основними представниками мусульманства Києва були переважно татари (з Нижньгородської, Казан-

¹⁰² Там само.

¹⁰³ *Канапацкі Ібрагім*. Там само.

¹⁰⁴ ДАКО, ф. 1, оп. 31, спр. 451, арк.16.

¹⁰⁵ Там само, оп. 74, спр. 1044, арк. 6.

¹⁰⁶ Там само, оп. 174, спр. 974, арк. 9.

¹⁰⁷ *Бахтінський...* 1931. С. 30.

¹⁰⁸ Там само.

ської, Пензенської, Уфимської губерній) та представники народів Північного та Південного Кавказу, то ж і основними ідейними натхненниками в цій справі стали представники різних національностей тюркського етносу та народів Кавказу, але однієї віри – нижньгородський татарин, литовський татарин, азербайджанець, касимівський татарин та лакець – горець Кавказу. А благодійні кошти надсилалися з різних губерній усієї імперії – від Мінської до Уфимської. Таким чином, це ще одне підтвердження консолідації мусульманських народів як запоруки збереження своїх традицій та релігії, спосіб самоідентичності в багатонаціональному місті.

Залучене коло нових архівних джерел, матеріали статистики, дають нам важливі факти та нові відомості для розробки цієї проблеми. Нові відповіді на старі питання допоможуть у відтворенні всеохоплюючої та цілісної картини життя тюркських народів в Україні та дослідженні сприйняття соціальних тенденцій місцевого оточення та відбиття реалій історичних процесів, що мали місце в історії України того часу.

Звичайно, історія мусульманської громади міста Києва на цьому не завершилася. Але лише наприкінці XX ст., у 1996 р., адміністрація

м. Києва виділила земельну ділянку на горі Щекавиця під будівництво. Знову збиралися кошти. І постала джума-мечеть «Ар-Рахма»/ «Милосердя» (вміщує 2000 віруючих). А далі поряд з нею з'явилися корпус Державного управління мусульман України, медресе та 27-ми метровий мінарет авторства О. Комаровського, С. Бабушкіна та ін. З вересня 2008 р. розпочало свою діяльність всеукраїнське об'єднання релігійних громад мусульман України – Державне управління мусульман України «Умма» та відкрився Ісламський культурний центр м. Києва. Фактично, все відбулося як і записано в старих документах – «...не встречается препятствий <...> на постройку в г. Киеве мечети и училища при ней». Є ще одне співпадіння, а водночас і особливість. Дослідник Ф. Бахтинський зауважував: «Свое Ля ілляга ілле алла муедзін вигукував в самій мечеті і то не дуже голосно». Сучасна мечеть, на відміну від тодішнього молитовного будинку, має мінарет, але голос муедзина на ньому ззовні також «мовчить». Він виголошує азан (заклик до молитви) всередині мечеті. ...А на початку XXI ст., як і століття тому, мусульманська громада знову має мрію і наміри збудувати мечеть – вже другу¹⁰⁹...

References

- Bakhtins'kyj, F. (1931). Po staromu Kyievu. Tatarska. *Hlobus*, 2 (170), 30–31. [in Ukrainian].
- Boguslavskij, S.M. (Ed.). (1905). *Ves' Kiev: adresnaya i spravochynaya kniga*. Kiev: Tipografiya «Pechatnoe delo v Kieve». [in Russian].
- Boguslavskij, S.M. (Ed.). (1907, 1910, 1911, 1912). *Ves' Kiev: adresnaya i spravochynaya kniga*. Kiev: Tipografiya 1-y Kievskoj arteli Pechatnogo dela. [in Russian].
- Brylov, D. (2018). Kyivs'ka musul'mans'ka hromada v doradians'ki chasy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). *Gileia*. 129, 209–212. [in Ukrainian].
- Bubenok, O.B. (2006). Musul'mans'ke naselenia na terenakh suchasnoi Ukrainy: osoblyvosti formuvannia etnichnoho skladu. *Skhidnyj svit*, 1, 25–48. [in Ukrainian].
- Derzhavna naukova arkhitekturno-budivel'na biblioteka im. V. Zabolotnoho. Kiev. Proekt mahometanskoj mecheti: glav. sever. fasad. [Izomaterial]: foto. 1 p. [in Russian].
- Galeeva, M. (2000). *Po sledam davnix predkov: reportazh o kievskix tatarax*. Kiev: [b.i.]. [in Russian].
- Imasheva M.M. (2014). Kriushinskaya mechet' i ee pervyj imam (iz istorii musul'manskoj obshhiny Astraxani v nachale XX veka). *Islamovedenie*, 3, 36–44. [in Russian].
- Izvestiya Kievskoj Gorodskoj Dumy*. (1908, № 6–7). Kiev: Tipo-lit. K.Sh. Kruglyanskogo. [in Russian].
- Izvestiya Kievskoj Gorodskoj Dumy*. (1908, № 8). Kiev: Tipo-lit. K.Sh. Kruglyanskogo. [in Russian].
- Izvestiya Kievskoj Gorodskoj Dumy*. (1910, № 6–7). Kiev: Tipo-lit. K.Sh. Kruglyanskogo. [in Russian].
- Kalendar'.* *Spravochynaya i adresnaya kniga g. Kieva na 1911 g.* (God izd-ya vos'moj). (1911). Kiev. [in Russian].
- Kal'nyts'kyj, M. (1999). Pid znakom pivmisiatsia. *Yanus. Nerukhomist'*, 10, 14–15. [in Ukrainian].
- Kanapacki, Ibragim. (2007). Sprava № 35137 Pannamocnago praddstaunika ADPU BSSR ab kandre'valyucyjnaj tatarskaj arganizacyi u Minsku. *Repressivnaya politika sovetskoj vlasti v Belarusi. Sbornik nauch-nix rabot*. (2). Retrieved from <http://mb.s5x.org/homoliber.org/ru/rp/rp020501.html>. [in Belarusian].

¹⁰⁹ Недашківський В. Турки збудують мечеть у Києві // Український інтерес. – 2019. – 6 серпня. – Режим доступу: <https://uain.press/news/turky-zbuduyut-mechet-u-kyievi-1068672>

Karmannyj "Ves' Kiev" na 1914 god. God izdaniya III-j. Izdatel'stva "Mercurij". Kiev: Tip. L.P. Krivinskogo. [in Russian].

Konfiskata broshury na ukrayins'kij movi. (1913, 30 March). *Musul'manskaya gazeta*, p. 3. [in Ukrainian, in Russian].

Mech Sule'jmana (1913, April 8). *Musul'manskaya gazeta*, p. 4. [in Ukrainian, in Russian].

Mechet' Ar-Rakhma. Retrieved from <http://kiev.glo.ua/cultura/Mechet-Ar-Rahma.html>

Mechet' u Kyivi (1908, 20 Mart). *Rada*, p. 3. [in Ukrainian].

Mechet' u Kyivi (1913, 30 October). *Rada*, p. 3. [in Ukrainian].

Mokrousova, O. (2009). Podrobytsi zhyttia: ma-lovidomi fakty biohrafij kyivs'kykh zodchykh XIX – poch. XX st. Abstracts of Papers'09: *Kyiv i kyiany. Materialy schorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii Muzeiu istorii Kyieva*. Kyiv, 9, (pp. 265–281). [in Ukrainian].

Moleben musul'man (1914, 27 Julay). *Kievlyanin*, p. 4. [in Russian].

Morduxaj-Boltovskij, I.D. (Ed.). (1912). *Svod Zakonov Rossijskoj imperii*. [v 5 kn., 16 tt.]. (Kn. 3. T. XI, Ch. 1). Sankt-Peterburg: Pech. Graficheskogo Instituta, br. Lukshevic. [in Russian].

Nedashkivs'kyj, V. (2019, 6 August). Turky zbuduiut' mechet' u Kyievi. *Ukrains'kyj interes*. Retrieved from <https://uain.press/news/turky-zbuduyut-mechet-u-kyievi-1068672>. [in Ukrainian].

Ob ukreplenii nachal veroterpimosti. 17 aprelya 1905 g. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. Sobr. 3-e. (T. XXV). (1908). Sankt-Peterburg: Hosudarstvennaya Tipografiya, p. 237-238. [in Russian].

Okolo Kievskoj mecheti (1914, 28 March). *Musul'manskaya gazeta*, p. 4. [in Russian].

Otchety. Musul'manskijh prosvetitel'nyh i blagotvoritel'nyh obschestv. Komitet po sooruzheniyu mecheti v g. Kiev (1913, 11 September). *Musul'manskaya gazeta*, p. 2. [in Russian].

Pamyatnaya knizhka Kievskoj gubernii. S prilo-zheniem adres-kalendarja gubernii. Na 1910 g. (1909). Kiev: Tip. Gubern. Pravleniya. [in Russian].

Plan-spravocchnik goroda Kieva 1923 g. (1923). Kiev. [in Russian].

Radominskij, M.A. (Ed.). (1901). *Ves' Kiev: adresnaya i spravocnaya kniga*. Kiev: Tipografiya Petra Barskogo. [in Russian].

Radominskij, M.A. (Ed.). (1902). *Ves' Kiev: adresnaya i spravocnaya kniga*. Kiev: Tipografiya R.K. Lubkovskogo. [in Russian].

Radominskij, M.A., Petrov, I.D. (Comps.). (1900). *Ves' Kiev: adresnaya i spravocnaya kniga*. Kiev: Tipografiya Petra Barskogo. [in Russian].

Rindyuk, N., Rindyuk, I. (2011). Iz zhizni musul'man Kieva (seredina XIX v. – 1917 g.). *Ukraina i islamskij mir*, 5, 42–49. [in Russian].

Rodominskij, M.A., Rogozinskiy, A.A., Davidov, D.Ya. (Comps.). (1899). *Ves' Kiev: adresnaya i spravocnaya kniga*. Kiev: Tipografiya Petra Barskogo. [in Russian].

Sbornik statisticheskix svedenij, o Kievskoj gubernii (Izdanie kievskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta). (1864). Kiev: V tipografii gubernskogo upravleniya. [in Russian].

Spravocnaya kniga Ves' Kiev na 1926 g. (1926). Kiev: Izd-e Kiev. Okrkoma KP(b)U. [in Russian].

Syzranov, A.V. (2014). Musul'manskaya knizhnaya kul'tura Astrahani. *Islamovedenie*, 2, 62–67. [in Russian].

Trojnickij, N.A. (Ed.). (1904). *Pervaya vseobshhaya perepis' naseleniya Rossijskoj imperii, 1897 g.* (Tom XVI. Kievskaya guberniya). Sankt-Peterburg. [in Russian].

Tumarkin, O. (2017, 12 October). Radiopere-dacha "Punkt pryznachennia: istoriia Tatar'ky". *Radio "Holos stolytsi"*. [in Ukrainian, in Russian].

Tumarkin, O. (2019, 25 February). Radiopere-dacha "Punkt pryznachennia: Tatar'ka". *Radio "Holos stolytsi"*. [in Ukrainian, in Russian].

V Komitet po sooruzheniyu mecheti v Kieve postupili pozhertvovaniy ot sleduyushhix lic po 1-oe Maya s-g. (1914, 8 June). *Musul'manskaya gazeta*, p. 4. [in Russian].

Khodos, M.R. (1926). *Materialy po statistike naseleniya g. Kieva*. Kiev. [in Russian].

Yakubovych, M. (2016). *Islam v Ukraini: istoriia i suchasnist'*. Vinnytsia: TOV "Nilan-LTD". [in Ukrainian].

Zakladka magometanskoj mecheti. (1913, 30 October). *Kievskaya mysl'*, p. 2. [in Russian].

Zapozdalaya zametka. Kiev. Zakladka magometanskoj mecheti. (1914, 15 February). *Musul'manskaya gazeta*, p. 3. [in Russian].

Zub (Rudenko), N.N. (2016). Tyurkskie narody v Kieve (I polovina XX v.). Abstracts of Papers'16: I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş "Tür-coloji elmi-mədəni hərəkətdə ortağ dəyərlər və yeni çağırışlar" mövzusunda Beynəlxalq konfransın. (I hissə). (pp. 400–409). Bakı. [in Russian].